

MARSCHALKÓ ZSOLT.

Mátrai képek I.

(Fejezetek Nógrád megye zenetörténetéből)

PRELÚDIUM

Nógrád zenei élete nagyrészt még feldolgozatlan. E tanulmány csak néhány képet, mozaikkockát villant fel a megye zenetörténetéből. Nem törekszik összefoglalásra. Egy majdani, a teljesség igényével készülő munkához szeretne adalékokat szolgáltatni. E néhány oldal, mely tétova, bátor-talan kísérlet, afféle zenei képeskönyv, azt akarja bizonyítani, hogy az itt élő népnek, muzsikuskoknak az idők folyamán nemcsak önmaguknak, szűkebb pátriájuknak volt mondandójuk, hanem olykor az egész ország, sőt Európa és a nagyvilág számára is: zenében.

TINÓDI HISTÓRIÁS ÉNEKEI

1541 nyarán a török csapatok besétálnak a budai várba és elfoglalják azt. Török Bálint fogságba esik, Tinódi Sebestyén elveszti legfőbb pártfogóját. Az „emberi élet útjának felén” járó katona-költő-muzsikus megválni kényszerül szigetvári otthonától. Hosszú vándorévek következnek. Ezalatt sok mindent lát, hall, tapasztal. Kóborlásai során rádöbben arra, hogy a három részre szakadt országnak nem – vagy nemcsak – széphistóriákra van szüksége, az ő Jázon királyról szóló költeményére például, vagy olyan allegorikus bibliai történetekre, mint a „Judit asszon históriája”. A „két pogány közt” sínylődő nép igaz szavakat, hiteles tudósításokat vár az ország sorsáról, vigasztalást nagy nyomorúságában. Megírja Eger vár viadalának történetét és annak Summáját, Enyingi Terek János vitézségét, a Szegedi veszedelmet. Fogadóknban, kocsmai asztaloknál, végvárak udvarán szórja szét a híreket, agítál és protestál. Kassán lakik, de az ország végvidékeire is elutazik egy-egy különlegesnek ígérkező esemény kedvéért. Megjárja Erdélyt, Debrecent, a Dunántúlt.

Históriás énekeinek egy része szorosan kapcsolódik Nógrád megyéhez. Néhány költeményében megemlékezik Balassa Menyhérről, a kor hírhedt rablólovag-kiskirályáról, aki egyébként kiváló katona volt, és énekel több nógrádi vár birtokosáról, Losonczy Istvánról.

A „Varkucs Tamás idejében lött csaták”-ban pedig szinte teljes lajstromát sorolja fel ezeknek az erődítményeknek. A Kapitán György bajviadalja elmeséli, hogy a főhős, Hollókő várának ura összemarakodik Hubiár agával egy foglyon, ezért kihívja párviadalra. Mivel Losonczy Ist-

ván megtiltja kedves emberének, hogy életét kockára tegye, Gróf (Salm) Miklós úgyszintén, ezért Kapitán György a királyhoz fordul engedélyért. A viadalt 1550. augusztus 10.-én – Szent Lőrinc napján – tartják a bujági vár előtti réten. Tinódi a tőle megszokott részletességgel, a szemtanú hitellességével éneklí meg az ütközet lefolyását. A jelenlévők felsorolása után – köztük van Balassi János is, Balassi Bálint apja –, megtudjuk, hogy a mérköző felek magukra öltik harci ruhájukat, igazlátókat állítanak ki. Először kopjával rontanak egymásra, majd törrel és buzogánnyal. Mindketten megsebesülnek, végül is eldöntetlenül zárul a párviadal. Elköszönnek egymástól és

... . *Terek sereg Szondába vigan szálla,
Jó Bátori György Bujákba bészálla,
Urakval, vitézekvel ott vigada.*

A művet egy Dávid királyról és Góliátról szóló példabeszéd zárja le, buzditásul és okulásul a magyar vitézeknek. A zárószakaszból – mint személyes utalásból a keletkezés időpontjára és helyére – azt is megtudjuk, hogy a költő Kassán „bánkódik, hogy kevés píz ű taslyába”. A történetet több korabeli feljegyzésből ismerjük, így valószínű, hogy a viadal a maga idejében jelentős vitézi tettnek számított.

A költő utolsó éneke a Budai Ali basa históriája. A versfőkből értesülünk arról, hogy „Khadum” – vagyis herélt – Ali basa nyolc várnak, kastélynak megvédéséről” mesél a költemény. Ezeket a végvárat a budai basa alig három hónap alatt foglalta el. Dunántúli hadjárata után, melynek során elveszett Veszprém, „Felföld tartománnak ő rontója” a nógrádi, honti várak ellen indult. Drégely várának négynapos ostroma a magyar történelem legszebb és legtanulságosabb történeteinek egyike. Tinódi részvétellel és hőskönnel kijáró tisztelettel emlékezik meg a vár védőiről. (Arany ebből a históriás énekből meríti majd híres balladájának, a Szondi két apródjának témáját). Jellemző az akkori állapotokra, hogy a zsoldosok egy részét Szondi maga fizette és még az ágyúk mozgatásához kért két köteg kötelet sem kapta meg, mivel annak kiutalásához Pozsonyban kellett hozzájárulni. (A bürokrácia már akkor sem volt ismeretlen fogalom.) Ráadásul az erődítmény erőteljesen megrongálódott, mert egy villámcsapás következtében felrobbant a lőporraktár.

Drégely megvétele után:

„*Ságra és Gyarmatra basa elerede,
De az két kastélba ő egy embert sem lele.*”

A szécsényi várat – mivel katonái megszöktek –, Árokháti Lőrinc felgyújtotta. Hollókőnek két kapitánya volt az ostrom idején, Csák Imre elfutott volna a török elől, de társa, Szaki András megakadályozta ebben, sőt meg akarta ölni gyávaságáért. Végül a budai basa elfoglalta a várat, a két parancsnokot azonban szabadon bocsátotta. Csák Imrét bajtársai megvetették kishitúségéért és mivel

„... *magát ezzel gyűlölségbe hozá,
Őt addég kergeték, szökék Terekországba.*”

Bujákat Nagy Márton próbálta védeni a többszörös túlerővel szemben. Katonáival öt napig állta az ostromot, aztán éjjel megkíséreltek kiszökni az erődből, de elfogták és kivégezték őket:

*„Lőn köztük hasonlás, térbázát feltörék,
Éjjel kiszökének, ottvalót elvivék,
Az jancsárok őket utakon leselék,
Őket mind levágák, Mártont fogva elvivék.”*

Tinódi a Zsigmond király- és császárnak krónikájában meséli el Tar Lőrinc pokoljárását. Pászthói Ráthold Lőrinc¹ királyi étekfogó 1408. január 10.-én útlevelet kap Zsigmondtól, hogy meglátogassa Szt. Jakab sírját Compostellában és Szt. Patrick purgatóriumát Írországban. Megjárta Jeruzsálemet és Krétát. Láta a Sinai-hegyet és Noé bárkáját. Ezután jutott el Szt. Patrick barlangjához. Ezt a szent helyet állítólag Isten mutatta meg az írek apostolának, mondván, hogy aki itt egy napot és egy éjszakát tölt el az megtisztul földi bűneitől. Ezért hívják purgatóriumnak. Sok zarándék kereste fel a barlangot. Az itt jártak közül különösen híres Oenus lovag meséje – zarándokhelybéli létegetásairól. Nem a király étekfogója volt az első magyar, aki megjárta a purgatóriumot, hanem György vitéz, jó fél évszázaddal korábban. Ennek a 24 éves fiatalembernek valóban volt mitől megtisztulnia, hiszen (!) gyilkosság terhelte a lelkiismeretét. Tar Lőrinc itteni látomásairól egy dublini szerzetes, Yonge feljegyzéseiből értesülünk. Nem valószínű, hogy Tinódi ismerte volna ezt a kéziratot, inkább énekmondók elbeszélésében hallhatta a történetet. Erre utal a népmesék hangulatát és szófordulatait idéző kezdősor is:

*„Éneken hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
Tar Lőrinc egy pokolba bément volt,
Egy tüzes nyoszolyát ő ott látott volt,
Négy szeginél négy tüzes ember állt volt.”*

Az elkárhozottak itt bűnhődnek földi vétkeikért: Hamis dézsmaért és „vámszörzését, levél-váltásáért”, háborúságért. Látja Zsigmond királyt is, aki paráznaságért egy tüzes kádban „feredett volt”.

Amikor Tar Lőrinc hazatérvén beszámolt uralkodójának tapasztalatairól, látomásairól, a király úgy megijedt, hogy tizenhárom várost elzálogosított nyolcvanezer forintért és templomot építtetett, hogy megmeneküljön a reá váró rémségektől. A történet a nép között is elterjedt, mely bizonyára jól mulatott feljebbvalói rovására.

BALASSI NÓTAJELZÉSEIRŐL

1572. szeptember 25.-én Miksa császár fiát, Rudolf trónörökösét Magyarország királyává koronázzák. *Istvánffy Miklós*, kiváló történetírónk ünnepi beszámolójában megemlíti, hogy az „asztalok eltávolítása után a hadi ifjúság és az előkelő férfiak felserdült gyermekei a ház tornácában táncot jártak, közülük Balassi Bálint, a kegyelembe minap visszafogadott Jánosnak fia nyerte el a pálmát, abban a táncnemben, melyet a mi juhászaink sajátos és külön táncának ismerünk, a külföldi nép pedig valamennyi magyar közös táncának tart. A császár és a király, s a többi hercegek egy magas emelvényről gyönyörködve nézték őt, amint Pánt és a Satvrusokat utánozva, lábszárait hol összekapta, hol szétvetette, hol pedig felszökelleve ugrándozott”. De Balassi János Bálint nevű fia nemcsak a táncművészetben, hanem a zenében is jártas.² Ismerjük „Ad notam” és „Azon nótára” jelzéseit. Ezek a költemények eredetileg is éneklésre, vokális előadásra készültek. Vannak olyan Balassi-verscek, melyek egyazon

dallamra utalnak. A költő különösen kedvelte pl. a Csak búbánat, a Bánja az Úristen énekeket és a Palkó nótáját. Körülbelül harminc „Ad notam”-ját ismerjük, ebből valószínűleg 13 magyar, 17 pedig külföldi, idegen eredetű. Végtelenül változatos formai és etnikai sokféleségről tanúskodnak ezek. A harminc dal huszonnyolc különböző szerkezetet reprezentál. Van köztük a magyar dallamokon kívül olasz, román, török, lengyel, német, szlovén eredetű is. A zenetudomány sajnos csak nagyon keveset tud ezek közül azonosítani, mert bár címüket, kezdősoraikat ismerjük, magukat a melódiákat nem őrizte meg az emlékezet, vagy pedig énekeskönyvek lapjain lappangnak azonosítatlanul. A zenetörténészek, irodalomtudósok így gyakran kényszerülnek találgatásra. Ez persze meglehetősen bizonytalan módszer. Balassi egyik híres, ifjúkori költeménye a Gianeta Padovana nótájára készült. Van, aki e mögött valamiféle divatos táncdallamot sejt, van, aki a *commedia dell'arte* szolgafigurájának becézett alakját; s van, ki egyszerűen úgy véli, egy olasz kurtizánról lehet szó, akinek nótáját a költő lengyelországi tartózkodása idején tanulta meg.

Essék szó röviden az alábbiakban arról az egyik idegen „Ad notam”-ról, melynek már a dallamát is sikerült azonosítani. Az „Egy német villanella nótájára” című költemény Jakab Regnart: „Ich hab vermeint” kompozíciójára készült. A németalföldi mester a bécsi udvari énekkar tagja volt, a prágai, majd az innsbrucki udvar karmestere. Háromkötetes dalgyűjteménye a maga korában igen népszerű. E dalok nagy része természetesen olaszos stílusú: napoletánák, villanellák. Balassi első udvarló verseit Regnart költeményeinek hatására írja, akit személyesen is ismer, hiszen, amikor az imént idézett táncot járja Rudolf koronázásakor Regnart az udvari karnagy. A villanellát *Eckhardt Sándor* találta meg és közölte először 1913-ban az Irodalomtörténeti Közleményekben.

KISDI BENEDEK ÉS A CANTUS CATHOLICI

Kisdi Benedek (1598–1660) Szécsényben született. Tizenkét éves korától kezdve az itteni ferences kolostorban nevelkedett. Nagyszombatban tanult a katolikus restauráció középpontjában, majd Bécsben és Rómában a Collegium Germanico-hungaricumban. Sikeres egyházi személyiség volt, pozsonyi és esztergomi kanonok, Pázmány Péter káplánja. 1648-tól egri püspök, az ellenreformáció lelkes híve. Kassán papnevelő intézetet, akadémiát alapított. Az első magyar katolikus egyházi népénekeskönyv, a Cantus Catholici mecénása és védnöke. Sokáig úgy gondolták, hogy a szerkesztés is Kisdi munkája, ma már tudjuk, hogy ezt a feladatot *Szőllősi Benedek* végezte el: a „régie és új deák és magyar ájtatos egyházi énekek és litániák” 1651-ben Lőcsén készültek a Brewe-nyomdában.

A protestánsok a XVI. században adtak ki énekgyűjteményeket, köztük olyanokat, melyeket kottával is elláttak. A katolikusok ellenben csak keves, kéziratoss feljegyzéseikre támaszkodhattak. Már a nagyszombati zsinat sürgette egy katolikus énekeskönyv kiadását. A Cantus Catholici a magyar népének kialakulására vonatkozóan döntő jelentőségű dokumentum. Megbízható képet ad a legkülönbözőbb zenei rétegekről és a legfontosabb szakrális, egyházi dalokról magyar és latin nyelven. Kottája persze még idegenszerű, mint kortársaié általában, kevésbé hajlékony, kevésbé képlekeny.

Katolikus és alaposan átvizsgált, újra felszentelt protestáns dallamok alkotják a gyűjtemény gerincét.

A Cantus Catholici évszázadokon keresztül igen népszerű volt, több kiadását (1652, 1675, 1703, 1792) ismerjük. Legutóbb 1938-ban jelent meg.

ORFEUSZ ALÁSZÁLL

Lavotta János, a „bájoló hegedűs”, a „Magyar Helikon érzékeny Euterpéje”, „a Magyar Orfeusz” életének utolsó két évtizedében kóbor zenészként, magányos garabonciásként járja az országot. Igazi munkahelye nincsen már ekkor. Főúri kastélyok, nemesi kúriák vendége. Megfordul többek közt Tiszaszöllösiön és Tiszafüreden, Gesztelyen, Berentén, Nógrádban pedig *Gyürky Pál* terenyi kúriájában, *Benkó Jónás*nál és még talán a megye néhány egyéb rezidenciáján is. Ha nem találkozna Terenyén *Szemere Pállal* nem sok szót érdemelne ez a nógrádi kapcsolat. A kiváló író azonban olyan jellemzést hagy ránk kettőjük találkozására után, amely a Lavotta-irodalom alapvető fontosságú dokumentuma.

Keveset tudunk erről a muzsikusról. Életrajzában sok a bizonytalan adat, a fehér folt, gyakran kényszerülünk homályos feltételezésekre hagyatkozni. *Szemere Pál* levele azonban, amely töredékes és befejezetlen ugyan, mégis kendőzetlenül, a kortárs hitelességével állítja elénk a verbunkos triász tragikus sorsú hegedűsét. Egy negyvenhét esztendő, barna hajú, sovány férfit lát maga előtt, aki rikító, kedvenc, gyűrött, zöld színű ruhájában, borostás arccal szórakoztatja a ház népét. Züllött bohém, aki világos és ihletett pillanataiban megbabonázza közönségét játékaival.

Éltékozolt és sanyarú élet... Nemes izsápfalvi és kevelházi *Lavotta János* nem úgy indult, hogy vidéki városok megtűrt zenetanáraként, főurak kegyenceként, elfeledett muzsikusként fog meghalni egy isten háta mögötti patikában.

Pozsonyban, Nagyszombatban, Pesten tanult, jogásznak készült, a Nemzeti Játékszín „muzsika directora” volt. A kolozsvári színház karmestere. Tanára *Sabodi Bonaventura*, Haydn zenekarában játszott. Biharit elbűvölte művészetével.

„Compositiójának karaktere felől itélni nem tudok” – írja *Szemere*, aki nem zeneértő és nem szakemberként bírálja játékát. *Kölcsey* azonban az Antimondolatban *Lavottát*, mint a kulturált, nemes magyar zenestílus képviselőjét állítja szembe *Bihari cigányos modorával*. Hallhatatlan műveket hagyott hátra. Aki *Petőfi*: Szülőföldemen című versét olvassa, hallgatja, annak fülében minduntalan visszacseng a zárósor refrénje: „Cserebogár, annak cserebogár”. Ezzel altatja dajkája a gyermek *Petőfit*: *Lavotta* nőtájjával. Ismertek *Csokonai* költeményeire készült dalai. *Jókai* kettejük fiktív kapcsolatáról írja *Két zseni egy házban* című novelláját, *Lavottáról* pedig külön is megemlékezik a *Kiskirályokban*. *Erkel* a *Bánk bánban* idézi egyik motívumát, és hasonlóképpen a neves spanyol zeneszerző, *Sarasate* is a *Cigánydalokban*. *Hubay Jenő*³ 1906-ban színpadi hőst farag belőle a *Lavotta* első szerelmében. A háromfelvonásos opera címe a múlt század népszerű verbunkosára utal, amelyet az ő művének tulajdonítottak – torz fintora a sorsnak, hogy utóbb kiderült erről – *Kossovits József* szerzeménye. *Lavotta* a magyar programzene első képviselői közé tartozik.

Megírja Szigetvár ostromát. Tanítványa *Fáy András*, – akit Szemere a „haza mindenese”-ként aposztrofál – az első hazai takarékpénztár megteremtője, egy ideig Jobbágyiban él. Fia pedig *Fáy Gusztáv*, a XIX. század sajnos, korán elfeledett komponistája. (Fáy András és a magyar zenetörténet kapcsolatáról rövid, de alapos tanulmány jelent meg *Major Ervin*, zenetörténetünk kiváló kutatójának tollából.) A haza mindenese több alkalommal megemlékezik Lavottáról. Egy borszerető, híres muzsikusra című epigrammájában így állítja elénk:

„*Bachus maga torkát adta LXXX-ának,
Apoiló újjait lantoló karjának,
Amaz őt magát ha van mivel bővségbe,
Ezek hallgatóit bozzák – részegségbe.*”

A költő jól ismeri tanárát, annak minden erényét és fogyatékoságát. Nem kétséges, hogy legkiválóbb zenészeink közé tartozik, bár csak félbe-maradt tehetség, akinek nincs elég kitartása és fanatizmusa, hogy végigmenjen az önmaga megkezdett úton. Schumann azt írja a „Zenei házi és életszabályok”-ban, hogy „egy alaktalan vastömb fillérecket ér. De ha például óramutatókat készítenek belőle, értéke százezrekre rúg. Ilyen alaktalan tömb a tehetség önmagában. Vigyázz, hogy gazdálkodsz vele!” Lavottának nem volt elég ereje ahhoz, hogy ebből a vastömbből óramutatókat formázzon. Nem képezte magát, nem tanult eleget, nem tudott eleget a zeneművészet megtanulható dolgaiból. Nyughatatlan természete nem volt alkalmas a komoly és kitartó munkára. Mindenhonnan mennie kellett. Pestről is, Debrecenből is, Kolozsvárról is. Nem volt a szó mai értelmében profi. Akkor játszott, amikor az ihlet – és a bor – tüzelte. Ha megmakacsolta magát, semmivel sem lehetett rábírní a hegedülésre. Szemere Pál egy hétig vár Terenyén, hogy művészetében gyönyörködhessek. Nem tudott küzdeni sem. Az alkohol – ahogy ő nevezte: *Servus humillimus* – rabja lesz. Egyszer csónakjáról beleesik a Tiszába, majdnem odavész, de amikor megmenekül, azt mondja: „Ha a Tisza bor, úgy belé halok, de a víz engem nem szenvedhet, mint én őt, s így nem is vesz magába.” Gőzös fejjel kinn éjszakázik a réten, az erdőben a fáknak és a madaraknak hegedül, mint Sibelius. Hegedűvonóval párbajozik egy szép „serárus” lányért. A halotti bizonyítvány szerint belső szervei már teljesen szétrothadtak a mértéktelen szeszfogyasztástól. Igaza van *Ancsel Évának*: „Semmi nek sincs akkora... súlya, mint a semmi, satnya kis bálványok előtt elégett napok és évek hamujának.”

A tállyai patikában haldokló Lavotta János bizonyára érezte ezt a retténetes terhet.

A MAGYAR ARION

Igazságtalan a történelem *Rózsavölgyi Márkkal*, akinek majd hat évtizedes életét keretbe foglaló évszámok (1789–1848) fontos világeseményeket jelölnek, ám mi csak annyit tudunk a megye legnagyobb zeneszerzőjéről, hogy 200 évvel ezelőtt született Balassagyarmaton. Nincsen semmilyen pontosabb adatunk, nincs tehát egy nap, hét, vagy hónap, amikor megemlékezhetnénk róla.

Nem volt csodagyerek, de tehetségére hamar felfigyeltek. Nyitrán és Pozsonyban képezte magát, ezután Prága következett, ahol zenei tanulmányai mellett elsajátította a kalligráfia (szépírás) mesterségét. Szülei nyil-

ván úgy gondolták, legyen valami polgári foglalkozása, hiszen zenélésből bizonyára nem fog megélni. A cseh főváros jó lehetőséget nyújt a fiatal muzsikusnak arra, hogy kiszakadjon provincializmusából, bepillantást nyerjen Európa zenei életébe. Prága jelentős szellemi központ. Néhány esztendővel korábban Mozart itt mutatja be a Don Giovannit, itt viszi sikerre a Figaró házasságát. Bécsből, Berlinből, Itáliából érkeznek zenészek, hogy meghódítsák ezt a várost és tanuljanak a kor híres cseh-morva mestereinél. Hazatérve Pesten könyvelőként dolgozik egy nagykereskedőnél. Eközben persze komponál. A Rondellában az Angyal Bandit az ő kísérezőzenéjével játsszák. A magyar színtársulat hegedűse. Milyen jellemző a XIX. század idealizmusára, „álom és valóság”, tervek és realitások mérhetetlen szakadékára, hogy a fiatal Rózsavölgyi, aki nagy reményekkel indul európai hírnevet szerezni oroszországi hangversenykörútjára – csak Bajáig jut el. Itt koncerteket ad, megtetszik neki a város, letelepszik, megnősül. Túlságosan könnyű lenne rajta számon kérni megvalósulatlan álmait, egy esetleges szentpéteri színtársulat szereplés szakmai, erkölcsi, anyagi sikerét, – de azt mondják, *Szlovák Henriette* szép lány volt és az ifjú muzsikusnak maradnia kellett. Mégis az vesse rá az első követ, aki sohasem áldozott fel fontos dolgokat általa fontosabbnak ítéltékért.

Szép és termékeny évek következnek. Köztisztelőnek örvend a vármegyében, sőt hangversenyei és kompozíciói révén lassan az egész ország megismeri nevét. Amikor a Nógrád megye művelődéstörténetéből is ismert Kilényi-féle színtársulat a városban szerepel, az Illyés sapkája című színműhöz „Rózsavölgyi (Rozenthal) úr, Baja Városának lakosa készítette a' Muzsikát”. Aztán a nagy tűzvész alkalmával 1819 áprilisában két óra leforgása alatt mindenét elveszti. Újabb vándorévek következnek. Pécssett. Temesvárott és Pesten él, majd ismét Baján. Mindenütt otthon van, de tulajdonképpen sehhol sincs otthon. Művei megjelennek nyomtatásban, mint a Magyar Nóták Veszprém vármegyéből kiadványsorozatában is. (Magyar nótán természetesen nem a mai értelemben vett népies műdalt kell értenünk, hanem verbunkos, hangszeres zenét.)

A Rózsavölgyi-opuszok messze kiemelkednek az átlagból finom és érzékeny dallamformálásuk révén, kantábilis melódiavezetésükkel, formai és harmonizációs árnyaltságukkal. Lavotta és Csermák programatikus szvitjeit követi, de egyúttal túl is lép azokon, elhagyva a naív ábrázolási technikát és egy összefogottabb, ökonomikusabb ciklikus műfajt próbál megteremtetni. Erről tanúskodnak Nógrádi emlékek és Emlék Nógrádra című kompozíciói. Soha nem feledkezett meg szülőföldjéről, zenét írt a vármegye tisztújítási ünnepére, a megyeháza avatására. Magyar nótáinak ajánlása is a főispán feleségének, gróf *Sándor Mathilda* asszonynak szól.

De Bács vármegye is szereti és tiszteli fogadott fiát. Jelentős évjáradékot biztosít számára azzal a feltétellel, ha a megye területén él és nem költözik el onnan. Rózsavölgyinek azonban mennie kell, Pest és Buda vonzza immár a világvárossá növekvő Pest. Úgy érzi, csak akkor lehet a nemzet jelentős muzsikusa, ha a székesfővárost is meghódítja. Két gyermekét taníttatni akarja – Gyula fia alapítja majd a legismertebb magyar zeneműkiadó céget –, tehát otthagyja Baját. A főváros barátságatlanul fogadja. Nem akarja polgárai közé választani, bizonyára azért nem, mert a városbeliek jelentős adót fizetnek, s így csak biztos jövedelemmel rendelkező, megbíz-

ható honfiakat látnak szívesen. A zenetanításból számtan- és kalligráfia-órákból élő, kóbor művész nem felel meg igényeiknek. Sok a bonyodalom névváltoztatása körül is. Eredetileg Rosenthálnak hívják. Az országos híré hegedűművésznek, aki 1824-től Rózsavölgyiként publikálja kompozícióit hosszú ideig, több mint két évtizedig kell küzdenie azért, hogy „nevet szeressen magának”. Hiába üdvözli a reformkor legnagyobb zenetörténésze (az egyébként Rothkrepfből magyarosodott) *Mátray Gábor* meleg szeretettel a Honművész hasábjain, hiába lesz az ez időben megnyíló Nemzeti Színház első hegedűse, a bürokrácia hajthatatlan. A Nemzeti Színház első, ünnepi előadásán Rózsavölgyi-mű is szerepelt, a Nemzeti örömhangok a pesti magyar színház megnyitása alkalmából. Csak rövid ideig tagja az itteni zenekarnak. A fiatal karmester, *Erkel Ferenc* felbontja szerződését. Hogy miért? Nem tudjuk. *Réti Zoltán* tanár úr azt írja alapvető Rózsavölgyi monográfiájában: valószínűleg a túlságosan szabad, intellektuális, rubato játékmód, amely elvált a zenekar egységes hangzásától, volt az oka ennek a szakításnak. A kellemetlen epizód után egyébként a két művész megőrizte egymás iránti rokonszenvét és tiszteletét. Az akkor már idős mester néhány esztendő múlva Erkelnek ajánlja *Halljuk!* című csárdását, amit az a Pesti Divatlap hasábjain köszön meg.

A század 30-as, 40-es éveiben a nemzet első számú zenésze, legelső csárdáskomponistánk. Az a tény, hogy ő alkotja meg ezt a táncot zenetörténeti vonatkozásain túl fontos társadalmi-politikai tett. A magyarság, amely egységes néppé akar válni, rácbred nemzeti értékeinek jelentőségére. *Garay János* írja 1834-ben: „Hogy a tánc szintoly állat részé a nemzetnek, mint akármely egyéb szokásai, nyelve és dalai, valamint játékszíne és muzsikája: ki tagadja? Ezek együvé véve teszik a nemzet bélyegét sajátikká, másoktól különbözökké: amely nemzet ezekkel nem bír, az nem nemzet, hanem csak néptömeg, nem magán álló, mert másoknak majma, lelketlen utánzója, vagy éppen rabszolgája.” – Hivatalos nyelv lesz a magyar. Kossuthék létrehozzák a Védegyletet. A nemzet pedig a csárdásban és a körmagyarban ismer magára – Rózsavölgyi csárdásaiban és körmagyarjaiban. Nem múlhat el egyetlen bál, farsang, estély ezek nélkül. Arany egyenesen „nemzeti bélyegű csárdás”-ként említi az *Elveszett alkotmányban*. Az öreg muzsikus divatba jön, ekkor áll művészete csúcán és amikor zenéje még mindig hódít a forradalom és szabadságharc egyik szellemi hírnöke hosszú betegség után szegényen hal meg 1848 januárjában.

Azt mondják történelmi időket élünk. Az embereket a gazdasági, politikai, társadalmi változások foglalkoztatják. Nincs idejük és energiájuk a művészetre. Lehet, bár én nem tudom mit jelent a „történelmi idő”, mint ahogy azt sem tudom, hogy milyen a „történelmietlen”. Azt viszont tudom, hogy Petőfi, aki szerette Rózsavölgyit, egy ízben ki is állt mellette a Pesti Divatlapban, verset írt halálára. Pedig akkor már csak néhány hét volt hátra március 15-ig. (A költemény február 20-án jelent meg.) A forradalom és szabadságharc költőjének még akkor is volt ereje és ideje, hogy néhány sort szenteljen emlékének. Rózsavölgyinek egyébként szép temetést rendeztek.

Hiszen mi mindég szépen tudtuk temetni azokat, akikkel életükben igazságtalanok voltunk.

A balassagyarmati leánygimnázium tanára volt egy ideig. Ma már sajnos keveset tudunk erről a muzsikusról: múlt századi zenei életünk meghatározó személyiségéről.

Nagyapja hangszerkészítő mester, „Fecit Thomas Thern Igloviae” feliratú zongorái igen elterjedtek voltak az ország északi megyéiben. Családja Salzburgból származott. Thern Károly Iglón született. Hegedülni, zongorázni *Gellen Ágostontól* tanult, az egykori prágai konzervatoristánál. Tizenhárom évesen Miskolcra kerül, itt sajátítja el nyelvünket, addig csak németül beszél. Az itteni két év alatt zenei egyesületet alakít, ennek első karmestere. (Muzsikustársa *Ellenburger Adolf*, a későbbi népszerű tánczeneszerző, a Nemzeti Színház zenekarának leendő tagja.) Eperjesen bölcsészetet tanul, és természetesen zenekart alapít. Itt *Sárossy Gyulával*, a neves költővel játszik együtt. Ez időben jelenik meg első nyomtatott műve, az Irma keringő Kassán, a Werfer-kiadónál. Ezután következik Balassagyarmat. Még nincs húszesztendő, 1837-ben Pestre költözik. Rokonánál, *Vásárhelyi Pálnál* megismerkedik *Vörösmartyval*, *Bajzával*, *Garayval*, *Szon-tághgal*. A következő évben már megalkotja egyik leghíresebb művét *Gaál József* Peleskei nótáriusának kísérőzenéjét. Ennek juhászdala, a „Hortobágyi pusztán fúj a szél” a magyar népszínmű-irodalom első slágere. „Ezt a kerek erdőt járom én” szöveggel is éneklük. Legnépszerűbb átiratát az a *Reményi Ede* készítette, aki *Görgey* tábori hegedűse és a fiatal *Johannes Brahms* felfedezője volt: koncertturnéi során bejárta szinte az egész világot Amerikától Ausztráliáig. (Egyébként *Reményi Ede* Balassagyarmat díszpolgára, testvére pedig a város főbírája.)

Thern sokat foglalkoztatott szerző. Hamarosan felismerik, hogy jó színpadi érzékkel rendelkezik és mindent megtesz a siker érdekében. (Miss Baba című bohózatában például egy kötélten táncoló elefántot is felléptet.) Bemutatóit csak néhány hónap választja el egymástól. Gyorsan dolgozik. Kísérőzenét komponál *Gaál József* és *Jósika Miklós* Ecsedi tündéréhez. Állandó szerzőtársa *Gaál József* Szvatoplukjához. *Vörösmarty* Áldozatát is részben Thern-zenével játsszák. Főti dala az ország legnépszerűbb szerzőinek sorába emeli. (*Vörösmarty* ezt a versét *Fáy András* szülőjében írta.) Amikor *Heinisch József* meghal *Erkel* őt választja helyettesének. A Nemzeti Színház másodkarmestere lesz. Első operakísérletét, a *Gizult* 1841. december 21-én mutatja be a színház, a *Tihany ostromát* pedig 1845. április 12-én. Mindkét mű szép sikert arat, bár egyik sem haladja meg a kor olasz-francia stílusú átlagát. A *Molière* nyomán készült egy évtizeddel későbbi bemutató: A képzelt beteg azonban fiasco. Megbukik. Több szerencsét hoznak pályázatra szánt kompozíciói. A Szózat megzenésítésére kiírt versenyen „Aki mer, nyer” jeligéjű partitúrájával *Egressy* mögött a másodikként díjazták. Ugyancsak második a pest-budai zenede pályázatán *Komoly* ábrándjával. *Hegyalján* című fantáziája „díjkoszorúzott mű”. (A Rózsavölgyi cég adja ki.)

A Nemzeti Zenede összhangzattan és zongoratanára. Tanítványa *Gobbi Henrik*, *Langer Victor*, és a neves horvát zenefolklorista, *Kubac Franjo Xaver*. Az előbbi Thern tanácsára lesz a *Prónay*⁵ család zenemestere. Megnősül, unokahúgát, *Fest Emiliát* veszi feleségül. 1864-ben Weimarba költözik, hogy két gyermekét Lisztnél és *Mochelesnél* taníttassa. A fiúk, Vil-

mos és Lajos kézzongorás koncertjeikkel bejárják Európát, Belgiumban, Angliában, Hollandiában, Francia- és Németországban lépnek fel. Ennek az időszaknak a termése a Weimari zeneképek, a Szimfónia, a Magyar nyitány. A *Fantasie über zwei ungarische Lieder von Tinódi aus dem 16. Jahrhundert* Tinódi idézi: Az Egervár viadaláról való ének és a János királ testamentumának dallamát dolgozza fel egy bevezetéssel és kódával ellátott háromtagú visszatérő formában. Utolsó éveit Pesten tölti, gyakori vendég Liszt házában.

Jelentős zenei gyűjteménnyel rendelkezett, birtokában volt például Mozart kottatartója is.

ELFELEJTETT PRIMÁSOK

Talán senki nem tudott annyit a cigányzenészekről, mint *Krúdy Gyula*. Nem volt az országnak olyan jelentős hegedűse, cimbalmosa, kit ne ismerne, s ne lett volna róla egy-egy jóízű története, anekdotája. Az író, mint hősei: Szindbád, vagy Rezeda Kázmér, szívesen elmulatott egy pohár bor mellett a szatmári, budai, nagyvárad kiskocsmákban és vendéglőkben kedves barna bőrű zenészei játékat hallgatva. Napilapok hasábjain örökítette meg nevüket, halálukat pedig novelláiban siratta el.

Ezek a muzsikások komoly és megbecsült polgárai voltak a XVIII–XIX. század Magyarországnak. Játékukkal egy egész népet babonáztak meg, buzdítottak harcra, vagy vigasztaltak a gyász nehéz óráiban. Ők hordták szét Európában a verbunkoszenét Szentpétervártól Londonig, Párizstól Moszkváig, olyan híveket szerezve a magyar zeneművészetnek, mint Beethoven, Brahms, vagy Berlioz. Ők is elmondhatták Lavottával: „Ego, qui regibus ludo” – Én, aki királyoknak játszottam! Mert valóban királyoknak, császároknak, hercegeknek muzsikáltak. Nem kalapozó koldusok, kóklerek voltak ők, hanem olyan művészek, akikre az ország büszke volt és legjeltebbjei közt tartott számon annak idején.

A legendás zenészkirály, Bihari játékaról Liszt csodálattal emlékezik meg több évtized távlatából is a cigányokról írt könyvében és – ezt megint csak Szemere Páltól tudjuk – Berzsenyi, a „niklai remete”, Bihari zenéjére mulat a pesti Paradicsom fogadóban. Vörösmarty *a vén cigány* játékának ihletében és igézetében írja meg a magyar irodalom egyik legcsodálatosabb költeményét. Egy-egy híres primásverseny országrészeket mozgat meg, s van olyan cigány, akiért különvonatot küldenek. Egy bizottság meghatározott időnként bejárja az országot, meghallgatja a nevesebb zenészeket és megszavazza, hogy kit tart közülük a legjobbnak. E bizottság vezetője egy időben a balassagyarmati árvaszék elnöke.

Valami olyat tudtak a zenéről, amit talán senki más rajtuk kívül. Bár nem jó a kifejezés, mert nem „tudták”, nem volt ez tudatos muzsikálás, lévén nagy részük zeneileg képzetlen, naturalista, félművelt hangszerjátékos – mégis, ha megszólalt a zenekar, senki sem vonhatta ki magát hatásuk alól. Nem ők a felelősek azért, hogy a csárdás, a „nemzeti bélyegű csárdás”, a népies műdal, a verbunkos a század végére kocsmái szórakoztató zenévé züllött és azért sem, hogy ez a nemzet azt hitte: az élet alapvető és fontos kérdéseit „tánczenében” meg lehet oldani és aztán ebbe a tévedésébe látványosan belebukott. Ők tették a dolgukat, az egyetlen talán, amihez igazán értettek: zenéltek.

A nógrádi cigányzenészeket jól ismerte az ország. Az első magyar hívatásos színházi társaság bemutató előadásán (1790) a budai Várszínházban a nógrádi cigányzenekar szolgáltatta a muzsikát. *Füleki Bogdán Bertalan* az ismert Radics-féle társaság hegedűse, a balassagyarmati *Balogh Bandi Patikárius* segédprimása. A losonci *Rácz Jani*ről feljegyezték, hogy Kassán elhegedülte azt a híres harci kesergőt, a Losonc végromlását, melyet akkor már csak ő tudott eljátszani. Ugyancsak losonci volt *Rácz Gyula*, aki zenekarával Egyiptomba is eljutott. Az alábbiakban két olyan zenész-dinasztia-alapítóról lesz szó, akik nógrádiak voltak.

Rácz Pali 1815-ben született Nagygécben, a mai Magyarécben. Tizenöt éves, amikor megszökik falujából, állítólag azért, mert része volt egy gárdaládázó megölésében. Rozsnyón felcsap katonának, huszonkét esztendősenek vallja magát – csak így sorozzák be –, pedig jóval fiatalabb. Gyulai táborszernagy 33. ezredébe kerül, Milánóba. Gyalogosként szolgál, majd egy husztagú cigánybandát szervez. A jóképű, atlétatermetű fiatalember felderítőként is dolgozik. Előléptetik őrmesterré. Jelentős katonai hőstetteket hajt végre. Kiszabadítja fogságából Wladimir orosz herceget, s ezért megkapja a Szent György-keresztet. Veronában állomásozik, a háború után visszatér Milánóba. Megkéri egy dúsgazdag háztulajdonos leányának, *Ferrario Ginditán* kezét. Elutasítják – nem bizonyul megfelelő jövedőbelinek. Nem esik kétségbe. Romantikus körülmények között megszökteti a lányt és együtt töltenek három napot és éjszakát egy Milánó melletti kis faluban. Ezután a papa – mi mást tehetne – áldását adja a házasságra. (Ismerjük a módszert többek közt a Noszty fiú esete Tóth Marival című Mikszáth-regényből.). A hozomány tekintélyes: 150 000 líra. Az ifjú pár háromemeletes házában lakik, saját fogatot tart.

Amikor megünne a 18 éves katonai szolgálatot, *Rácz Pali* hazatér Magyarországra. Vácott telepedik le, majd Pestre költözik. Két kézzel szórja a pénzt és hamarosan mindenét elkótyavetyéli. A Mexikó vendéglőben dorbézol, a Zrínyiben, meg a Két huszárbán. Itt hallja az akkor már Európa-hírű *Patikárius Ferkó* játékát, rádöbben saját technikai hiányosságaira, tanulni kezd, képezi magát. Sárközi révén megnyílik előtte az arisztokrácia világa. Eljut külföldre – most már nem katonaként, hanem, mint művész, Lipcsében, Londonban, Szentpétervárott koncertezik. Hamarosan az ország vezető primásai közt tartják számon. Jeles zenetörténészünk, *id. Ábrányi Kornél* (apja házában még Lavottát is hallotta hegedülni), így jellemzi: „Volt sok pózolás és modoros vonás a játékában, de párosult vele melegség, tűz és temperamentum”.

Rácz Pali híres volt jó memóriájáról. Akinek egyszer eljátszotta a nótáját, azt sohasem feledte el. Egy ízben *Simonffy Kálmán*, neves zeneszerzőnk fogad Bertha Miklóssal az Arany Sasban, hogy *Rácz Pali* eljátszik egymás után 100 nótát, anélkül, hogy egyszer is ismételné valamelyiket. Számolták 114-ig...

Szeret jól élni. Nagy háztartást vezet és atyai szeretettel neveli harminchat gyermekét. A fiúk közt akadnak egészen kiváló zenészek, közülük a leghíresebb 36. *Rácz Laci*. Amikor meghal, utolsó útjára száztagú cigányzenekar kíséri 1885. január 30-án. Legismertebb nótáját játszik: „Lehullott a rezgő nyárfa levele”... A kerepesi temetőben Arany János sírja mögé temetik. *Dankó Pista* híres dalával búcsúzik tőle, *Jókai Fekete vér* című regényének főhősét, *Barkó Palit* róla mintázza.

Berkes Lajos, Rácz Pali közvetlen ismerőse és vetélytársa, 1837-ben született Csécsén. Kölyökkorában szervezi első zenekarát. Szécsényben játszik, majd Aszódon *Podmaniczky Frigyes* házi zenésze lesz. (Sokáig „aszódi” Lajosnak nevezik.) Olyan nagy becsben tartják, hogy azt az utcát, amelyben háza áll, Berkes utcának nevezik el. Amikor a birtokot újra verik – kényszerűségből – Pestre kerül, a Nemzeti Kaszinó primása lesz. Itt a walesi hercegnek muzsikál, aki meghívja Londonba. Koncertezik Berlinben, a császári udvarban, *Ferenc Józsefet* Gödöllőn szórakoztatja egy rókavadászattal. Az Arany Sas és az Angol királynő állandó primása. Itt lakik a haza bölcse, *Deák Ferenc*. Koncertet ad Milán királynak, II. Don Pedrónak, a később száműzött brazil császárnak, Edward, angol trónörökösnek és a tragikus sorsú Rudolf főhercegnek. Egyik dallamát Brahms is felhasználja a Magyar táncok sorozatában. A Licinus étteremben hegedűpárbajt vív Rácz Palival. A zsűriben ott van Ábrányi Kornél és Erkel Ferenc. Berkes Lajos győz. Ezt a diadalt vetélytársa csak a halálos ágyán bocsátotta meg neki. Ellenségeskedésük kiterjed magánéletükre. Mindketten a Soroksári utca (a mai Ráday utca) 33-ban laknak. Az egyébként békés környéket gyakran zavarja meg a két család ádáz perpatvara. Pedig nyugodtan megférhetnének egymással, hiszen kiváló muzsikusként – és mindegyikük szenvedélyes pipagyűjtő.

Rácz Pali temetésén Berkes Lajos a primás, három hónap múlva már őt temetik. A gyászszertartáson a száztagú zenekar az egyik Rácz fiú vezetésével muzsikál.

Az 1878-as világkiállításra a Berkes-zenekart, apja betegsége miatt, *id. Berkes Béla* viszi ki. Koncertje után a jeles francia balettkomponista, *Leo Delibes* személyesen gratulál neki. Ő a walesi herceg és Rudolf trónörökös kedvenc muzsikusa. A „Béla” tudja legszebben játszani Rudolf kedvenc magyar nótáit a „Képeddel alszom el”, meg az „Édesanyám is volt nékem” kezdetűeket, melyeket a főherceg – úgy hírlik – még a fürdőkádban is szívesen énekel. 1910-ben megkapja az udvari muzsikusként. Tízzenhét tagú bandájával Budapesten XIII. Alfonz spanyol királyt és feleségét, *Ena Victoriát* szórakoztatja. Moszkvában Vladimir nagyhercegnek játszanak, Berlinben pedig Hindenburg estélyén. Fia, *ifjabb Berkes Béla* Amerikába is eljut éppúgy, mint 36. Rácz Laci.

„*Olyanok vagytok, mint a szél. A semmiből támadtok és újra eltűntök a semmibe.*” Ezt mondja a falu öreg bírása az egyik klasszikus westernfilm-ben a falut megmentő férfiak valamelyikének... Igaz ez a hajdani cigányzenészekre is. Gyakran nem tudjuk, honnan jöttek, itt voltak és zenéltek. Mámoros éjszakák emléke maradt utánuk, egykor volt farsangi bálók nosztalgiaja, ahogy Krúdy írta... „Álomvilág” – mondhatnánk mosolyogva. Ez így van. Ennek a korrupt társadalomnak, amelyben éltek, életük nagy részében panamázó nemeseivel, lecsúszott dzsentrijeivel, akiket olyan jól ismerünk Móricz és Mikszáth-regényekből, pusztulnia kellett. Én mégis sajnálom, hogy ezzel együtt eltűntek ezek a zenészek is. És sajnálom azt is, hogy ez a rettenetes és gyönyörű XX. század, számozott világháborúival féktelen idő- és sebességhajszolásában feláldozta a régmúlt idők méltóságát – a cigányzenészek méltóságát például –, amely megnyilvánult az élet minden területén: szórakozásainkban, munkánkban, étkezési szokásainkban (tessék a Krúdy–Huszárik–Sára–Latinovits-féle Szindbád-filmre gondolni!). Nekünk már arra kell büszkének lennünk, hogy másodpercre mérjük

mennyi idő alatt szolgálnak ki egy vendéglőben és a reggeli kávét állva isszuk meg a sarki presszó pultjánál. Többre nincs idő, mert állítólag mindig sietni kell valahová, valamiért. Ebben a világban már nincs helyük ezeknek a muzsikuskoknak.

... Amikor Krúdy már halálos betegen feküdt egy kórházi ágyon, kezelőorvosa meglátogatta. Megdöbbenve tapasztalta, hogy az író éjjeliszekrényén borosüveg terpeszkedik, az ágy sarkánál pedig egy cigányzenész húzza a legkedvesebb nótáit, annak ellenére, hogy ő teljes nyugalmat és diétát rendelt számára. Az orvos nézte az üveg bort, hallgatta a hegedűszót, és azt mondta a cigánynak: „Húzd csak, barátom! Te talán még tudsz akkor is segíteni, amikor mi már nem tudunk...”

Azzal sarkonfordult és kiment a szobából. *(Folytatása következő lapszámunkban.)*

JEGYZETEK

1. A család ősi fészke Taron volt. A Tar nemzetség szoros kapcsolatban állt a Rátholdi és Pászthói családdal, címerük is közös, ezért nevüket gyakran írták Pászthói Rátholdinak.
2. Farkas Ödön: Balassi Bálint című 3 felvonásos operáját 1896-ban mutatta be az Operaház.
3. Hubay Jenőt több szakmunka is nógrádi születésűnek tartja, ez tévedés, 1858. szeptember 15-én látta meg a napvilágot Pesten, a Rákóczi út 13. számú házában.
4. Kilényi Dávid felesége Széppataky Johanna színésznő, Déryné húga.
5. Prónay István Romhányban élt, műkedvelő zeneszerző volt, a Világosi katasztrófa című „nagy magyar” szimfóniáját a Nemzeti Színházban is bemutatták.

